

Druk op de ketel van de zorg

*Hoe omgaan met morele stress
in tijden van corona?*

Prof. Dr. Yvonne Denier

- Hoofddocent KU Leuven - Centrum voor Biomedische Ethiek & Recht
- Stafmedewerker ethische thema's - Zorgnet-Icuro

*Beweging Warme en Betrokken Zorg –
OLV Ziekenhuis Aalst – 12 november 2020*

Over potgrond en plantjes

Tweevoudige benadering

- Ethische organisatiecultuur/ethisch zorgklimaat (*context*)
- Ervaringen van morele stress (*feitelijkheid*)

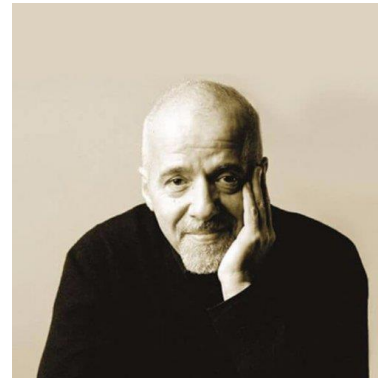

Pluisbloemen blazen...

"Mijn taak was slechts die van de wever; katoen en draad kan ik niet op mijn conto schrijven."

Paulo Coelho, *Maktub*, 2017

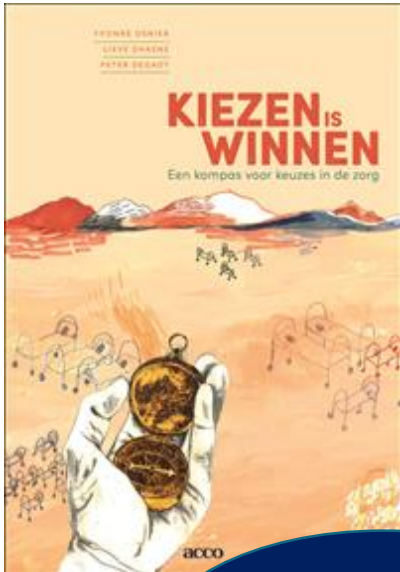
Maktub
it is written.

Ethiek ~ Keuzeverhaal

Keuzestress

“Kiezen is verliezen”

- *Opportunitetskost: 'Wat je aan het ene geeft, geef je niet aan het andere...'*
- **Kiezen in de zorg:**
 - **Macro-niveau:** Beleid inzake zorg
 - **Meso-niveau:** Zorgorganisaties
 - **Micro-niveau:** Concrete zorgverlening

Denier, Dhaene
& Degadt
(2017)

Hoe kan kiezen
winnen
worden?

Ethisch kompas

“Kiezen is winnen wanneer je keuzes je waarden versterken”

Het spanningsveld van keuzes

**HEEFT U VAAK
LAST VAN
KEUZESTRESS**

JA

NEE

NU WEL

Loesje

Uitweg...

Iene Miene Mutte?

Iene miene mutte

kinderliedjes.overtuin.net

tempo: rustig
kwart noot = 120

Voice

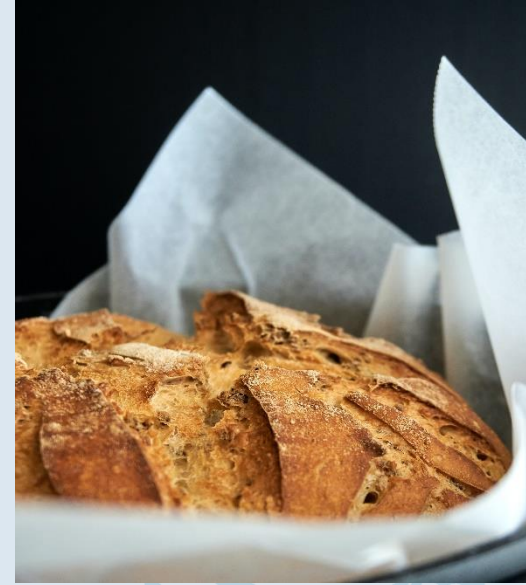
Ie - ne mie - ne mut - te, tien pond grut - ten,

tien pond kaas, ie - ne mie - ne mut - te is de baas!

Wellicht niet...

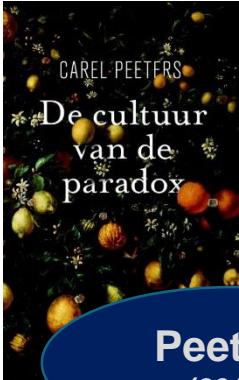
Over kersen en gist...

Ethiek als gist betekent dat je je laat raken en aanspreken door de **paradoxe kronkelingen** in het menselijke bestaan

- *Kers is de 'gemanagede' ethiek – geordend – 'rationaliteit'*
- *Gist is de doorleefde ethiek – wanordelijk – 'relationaliteit'*

Anders bekeken...

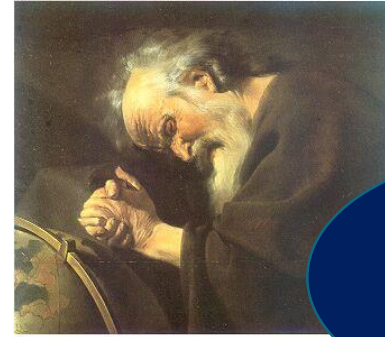
Peeters
(2015)

Stilstaan bij de spanningsvelden, tegenstellingen, de paradoxen

Wat is een paradox?

De kronkelingen van de werkelijkheid

- "De paradox is een dynamisch fenomeen en staat voor beweging, voor verbazing, voor de ontdekking dat een levende, energieke werkelijkheid veelal niet eenduidig kan zijn. Ook al zijn er veel situaties waarin eenduidigheid noodzakelijk is, is eenduidigheid vaak te rechtlijnig om recht te kunnen doen aan de kronkelingen van de werkelijkheid.
- De paradox staat voor tegenstellingen die elkaar nodig hebben, die elkaar afstoten, die niet zonder elkaar kunnen, al zouden ze het willen: gevoel en verstand, vrijheid en gelijkheid, lichaam en geest, identiteit en verschil, rationeel en irrationeel, oppervlakte en diepte, hartstocht en beheersing.
- De paradox staat voor tegenstrijdige verlangens waaruit niet zomaar valt te kiezen, maar waar wel vaak uit gekozen moet worden, ook al zijn de twee verlangens even sterk."

Heraclitus
540-480 vC
'Panta Rhei'

Voorbeelden...

De psychologische paradox

Tegenstrijdige verlangens – verlamdend of net energiek

De existentiële paradox

Vrijheid en determinisme, zin of onzin van het leven...

De esthetische paradox

Schoonheid in het lelijke

De metafysische paradox

De eeuwigheid in het ogenblik

De amoureuze paradox

Haat-liefdeverhoudingen

De pedagogische paradox

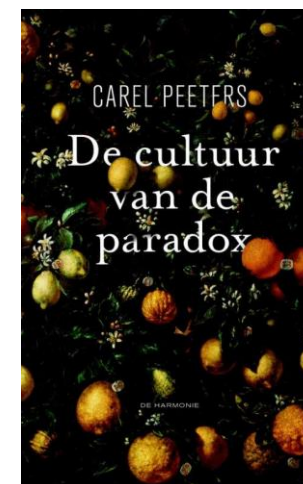
Opvoeden tot vrijheid

De logische paradox

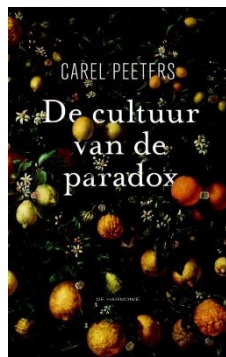
"Deze zin is onwaar"

De axiologische paradox

Het goede en het kwade

Wat doet het precies?

"Met paradoxen kan de wereld begrijpelijk worden gemaakt"

- Ze leggen conflicten en tegenstellingen bloot
- Er ontstaat ruimte voor verwondering, reflectie, afweging, confrontatie, kiezen voor dit of kiezen voor dat...

"Tegenover de paradox staat het alledaagse, dat de gewone mening aan zijn zijde heeft. Maar dat alledaagse geeft net zo weinig zekerheid, misschien nog wel minder, omdat je ervan in slaap valt, terwijl de paradox opmerkzaamheid in het gemoed wekt en tot onderzoek aanzet dat vaak tot ontdekkingen leidt."

Immanuel
Kant
(1724-1804)

Louter filosofisch of literair amusement?

**Hoe bepaalt het
ons 'Zijn-in-de-wereld'?**

**Hoe speelt dit in de
realiteit van ons bestaan?**

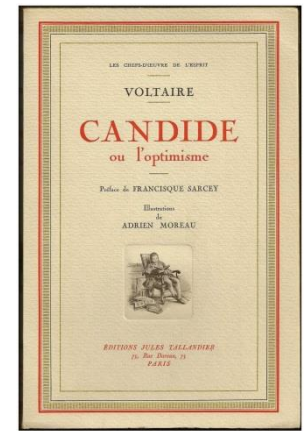

De paradox als 'archè'

$E=mc^2$

Archè (ἀρχή):
begin & beginsel

Voltaire - "Cultiver
notre jardin"

"Pour vivre heureux,
vivons cachés"

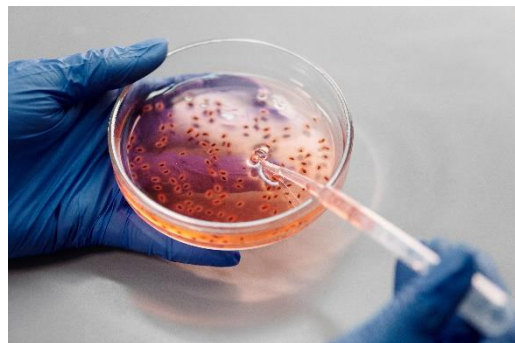
Yoga &
Mindfulness

De Wachter -
"Gewonigheid"

Kathedralenbouwers
& uitvinders

Toepassing

Hoe manifesteert zich dit

in de zorg?

In de ethiek van de zorg?

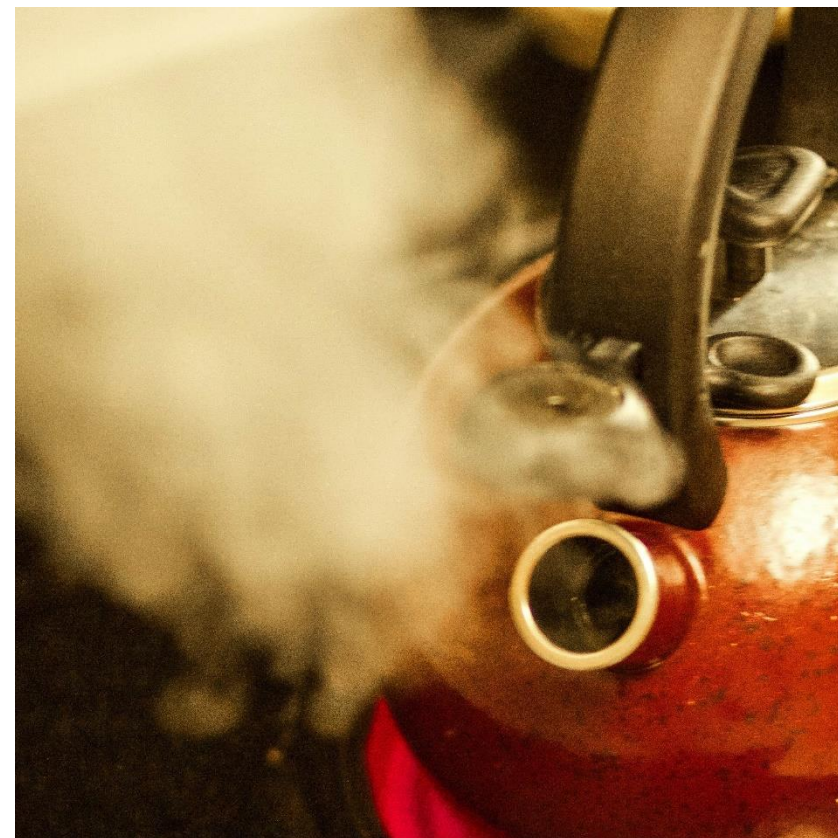
Druk op de ketel ... in de zorg

DRUK DRUK DRUK

**VAN DE KETEL
GRAAG**

Loesje

Postbus 1045
6801 BA Arnhem
www.loesje.nl

Even uitblazen...

Vragen? Bedenkingen?

Laat het gerust weten

Achtergrond & Horizon...

Aristoteles
384-322 vC

Wat is ethiek?

Ethische reflectie:

- *Kritisch nadenken over kwesties die zich aandienen in de context van ons handelen en dit in het licht van de vraag: "Wat is het goede om te doen?" – "Zijn we goed bezig?"*

Doel: het goede ...

Gastmans &
Vanlaere
(2005, 2010)

Wat is zorg?

Zorgethische benadering

- *Een relatie, een gezamenlijke tocht*
- *Vertrekkend vanuit fundamentele kwetsbaarheid (vragen, bekommernissen, angsten, emoties...)*
- *Samen zoeken naar het juiste antwoord*

Doel: Menswaardigheid ...

Doel van ethisch goede zorg:
Menswaardig antwoord op
menselijke kwetsbaarheid

Wat is het goede om te doen?

Zijn we goed bezig?

- *Innerlijke gezindheid (motivator)*
- *Waarneembare handeling (uitdrukking)*
- *Gevolgen (voorzien of onvoorzien)*
- *Omstandigheden (situering)*

Wie is "we"? -> De mens als wezen in verschillende cirkels

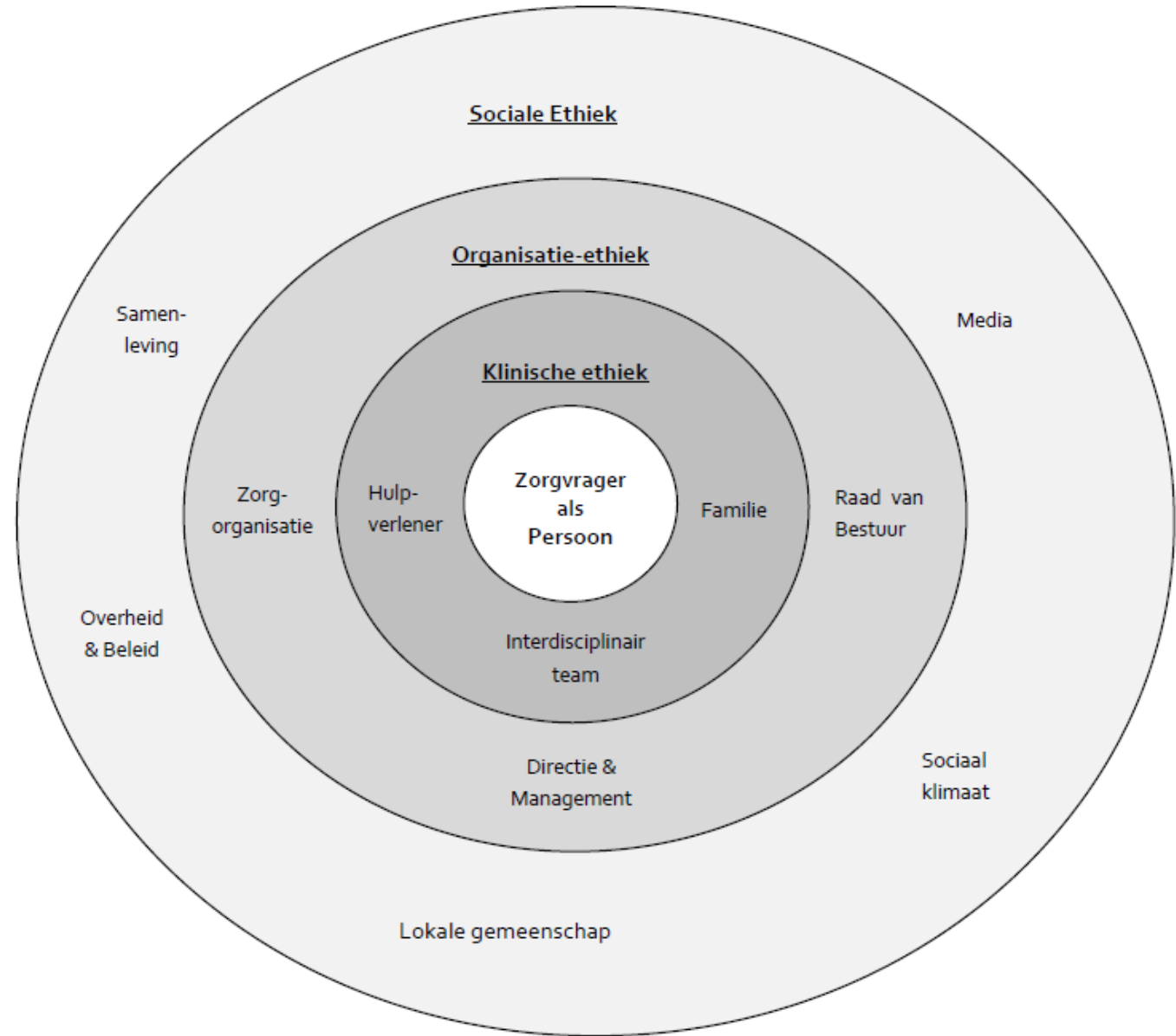
- **Ik-cirkel**
 - *Wie hij of zij is als individuele persoon*
- **Wij-cirkel**
 - *Wie hij of zij is in relatie met de onmiddellijke omgeving*
- **Ons-cirkel**
 - *Wie hij of zij is als lid van de bredere gemeenschap van mensen in de samenleving*

Personalistische
Ethiek -
Paul Schotsmans
Ik-Wij-Ons

Drie cirkels van zorg...

Personalistische
Ethiek -
Paul Schotsmans
Ik-Wij-Ons

- **Microcirkel**
- **Mesocirkel**
- **Macrocirkel**

Globale benaderingen in de ethiek

Van der Arend
& Gastmans,
1993

•Consequentialisme

- Gevolgen, resultaat
 - Bv. **Utilitarisme** - *Nutsmaximilisatie (utilis): In de afweging: zoveel mogelijk nut opleveren voor zoveel mogelijk mensen*
- Het doel heiligt de middelen?

•Deontologische benadering

- We willen toch bepaalde ethische principes eerbiedigen (*deon*)
 - **Kants Categorische Imperatief** ("Behandel de mens nooit louter als middel, maar steeds ook als doel")
 - **De Gulden Regel** ("Behandel anderen zoals je door hen behandeld wil worden")
- Principe-ethiek, los van context of gevolgen – kan onrealistisch of zelfs koud zijn

•Verruimd consequentialisme

- Vertrekt van een inhoudelijk uitgewerkte visie op mens en wereld
 - Bv. **Personalistische model**: *de menselijke persoon als centrale waarde en maatstaf van het handelen*
- Fundamentele ethische waarden – gids 'en cours de route'

Centrale vraag

- Hoe kunnen we de zorg, het zorgproces zo ethisch mogelijk laten verlopen?
- Hoe kunnen we zo ethisch mogelijk kiezen?
- En wat zijn onze richtingaanwijzers hier?

**Wat is het Noorden van
ons kompas?**

Ethische perspectieven

Principles of Biomedical Ethics

(Tom Beauchamp & James Childress, 7th ed 2012, 1st ed 1979)

- **Respect voor de Autonomie**

- Mensen hebben het vermogen om zelf te bepalen hoe ze willen leven/behandeld worden

- **Niet schaden**

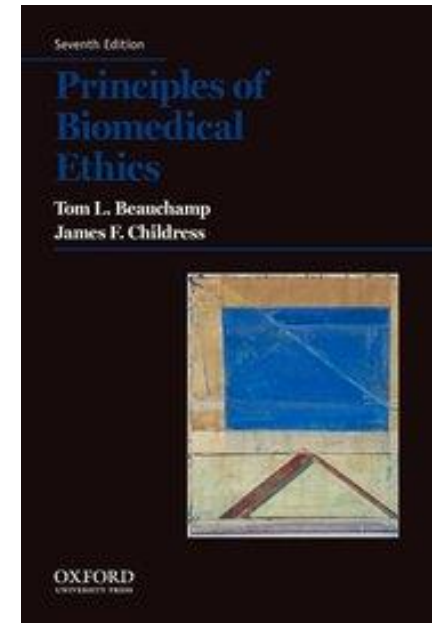
- De interventies mogen de ptn/bewoners/cliënten niet schaden

- **Weldoen**

- Handelen om bestwil voor de patiënt, leed voorkomen en wegnemen, het welzijn van de pt bevorderen

- **Rechtvaardigheid**

- Middelen en voorzieningen rechtvaardig inzetten, voor zij die er het meeste baat bij hebben, zonder aanzien des persoons – Dus: gelijkwaardig – MAAR: Equity ≠ Equality

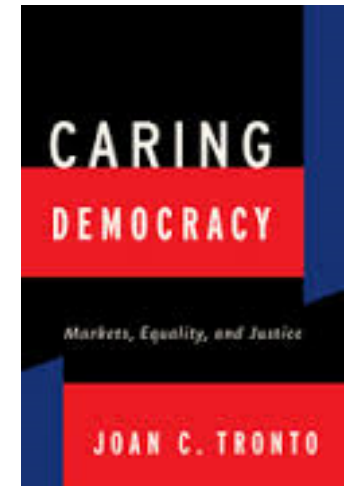
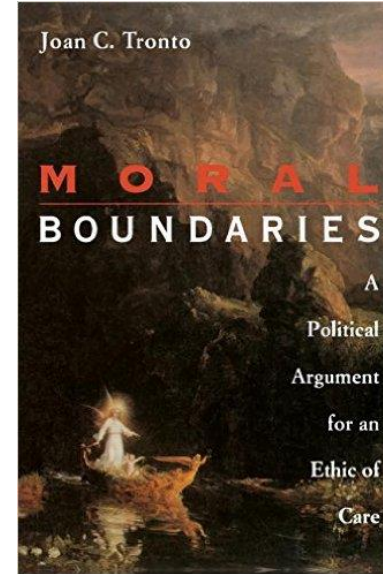
Ethische perspectieven

Zorg-ethisch model

(Joan Tronto 1993, 2013)

Vijf dimensies & grondhoudingen

1. **Bezorgd zijn** ('caring about')
Aandachtigheid
2. **Zorg opnemen** ('taking care of')
Verantwoordelijkheid
3. **Zorg verlenen** ('care giving')
Deskundigheid
4. **Zorg ontvangen** ('care receiving')
Responsiviteit
5. **Zorgen met** ('caring with')
Pluraliteit, communicatie, vertrouwen, respect en solidariteit

Ethische perspectieven

Personalisme

(Paul Schotsmans, 2012)

- **Eerbied**

Voor de menselijke persoon in zijn totaliteit, complexiteit en samenhang van verschillende dimensies (fysiologisch, mentaal, emotioneel, relationeel, sociaal, spiritueel, cultureel...)

- **Onvoorwaardelijke bevestiging van waardigheid**

Los van kenmerken of vermogens

- **Integrale, dynamische & relationele visie op de mens**

- **Uniciteit:** unieke, individuele persoon met eigen gevoelens, mogelijkheden en beperkingen
- **Relationeel:** mens-zijn is altijd in relatie met anderen
- **Sociaal:** mensen maken deel uit van de samenleving in haar geheel

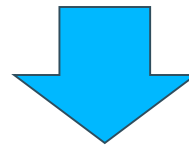
Ethische perspectieven

Menswaardigheidsbevorderende zorg

(Gastmans & Vanlaere 2005, Gastmans 2006, Schotsmans 2012)

✓ Zorgethiek + Personalisme

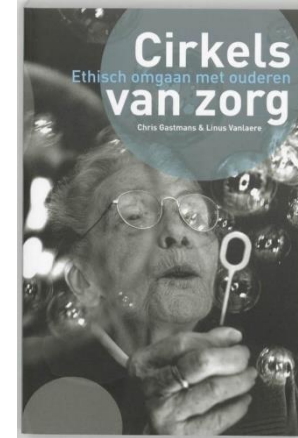
- Criterium voor ethisch verantwoord handelen = wanneer het **bevorderlijk** is voor de mens als gehele persoon, in al zijn verschillende dimensies en relaties.

✓ Centrale vraag is: “Bevorderen onze keuzes de menselijke waardigheid?”

- Permanente zoektocht naar het meest menselijk **haalbare** zonder het meest menselijk **wenselijke** uit het oog te verliezen

(Paul Ricoeur (1975): “*le meilleur humain possible*” – “*le meilleur humain désirable*”)

Essentieel = de Zorgrelatie

- Aristotelische ethiek: Wat is een **goed menselijk leven**?
- Wat is een **betekenisvol** leven?
- Hoe kan ik **echt** mens zijn?
- Wat kan ik **doen**? Wie kan ik **zijn**?

M. Nussbaum

A. Sen

Annelies Van
Heijst
"In de weer"

Logica van de gift
Antoon
Vandevelde
Geven-Ontvangen-
Teruggeven

Het RESPECT boek:

*In de relatie treden – in de
ontmoeting – contact maken –
verbinding maken – omkijken
naar de ander...*

Wederkerig &
gelijkwaardig

"This is my voice..."

Leonard: "This is not you speaking. These are the voices in your head. This is not your voice..."

Virginia: "Yes it is! This is my voice. It is mine!"

Leonard: "Virginia, if you were thinking clearly you would recall it was London that got you so ill... We brought you to Richmond to give you peace..."

Virginia: "If I were thinking clearly... pffft..."

"If I were thinking clearly, Leonard, I would tell you that I am wrestling alone in the dark, in the deep, deep dark, and that only I can know, only I can understand my own condition."

"You live with the threat, you tell me, with the threat of my extinction. Leonard, I live with it too..."

"But this is my right. It is the right of every human being. I choose not the suffocating anaesthetic of the suburbs but the violent jolt of the capital. That is my choice."

"The meanest patient, yet even the very lowest is allowed some say in the matter of her own prescription..."

"That way she defines her humanity..."

Even uitblazen...

Vragen? Bedenkingen?

Laat het gerust weten

De uitdaging: druk op de ketel...

Wat is de druk?

Gebrek aan evenwicht ('uit balans'):

Tussen willen en kunnen, verwachtingen en realisaties, lichaam en geest, nu en straks...

Model van stress & stressrespons (Cardinaels 2015, Kaesemans et al, 2016)

- *Stressor: situatie of gebeurtenis*
- *Stress: verhoogde spanning (fysiek, gedachten, gevoelens)*
- *Respons: reactie (gedrag)*
- *Gevolg korte termijn: reageren*
- *Gevolg lange termijn: adequate/inadequate coping*

Morele stress

“Ik wil goede zorg verlenen maar het lukt me niet ...”

Gevoelens
van
onmacht in
de zorg ...

Diercks de Casterlé &
Claessens (2003) -
Skilled Companionship

“
Hoe meer morele stress
zorgverleners ervaren, hoe
groter de kans op burnout en
het verlaten van het beroep.
”

Cameron, 1997

”

Druk op de ketel

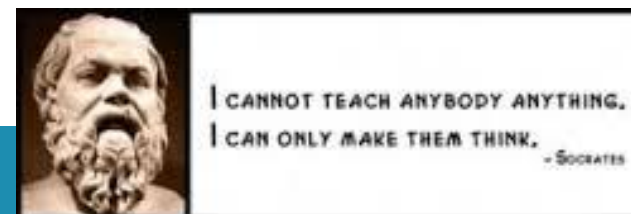
Waar komt dit vandaan?

Socrates
469-399 vC
'Ken jezelf'

Intern:

- **Persoonsgebonden kenmerken: ethiek en zorg, karakter en leven**
 - *Hoe ga je zelf om met ethiek en waarden, met ethische uitdagingen? Wat is voor jou "Het goede om te doen?"*
 - *Hoe ga je zelf om met je rol in de zorg? Wat is jouw visie? Wat geeft je bezieling? Waar haal je je bevoegdheid?*
 - *Zelfbeeld en zelfvertrouwen, assertiviteit, stressweerbaarheid, perfectionisme, nood aan bevestiging, copingstijl...*
 - *Concrete levenssituatie, de verschillende rollen die we opnemen, en de work-life balans*

Druk op de ketel

Waar komt dit vandaan?

Extern:

- *Nabije context: micro-niveau*

- *concrete stressoren in de zorgcontext zelf: werkdruk, onduidelijke taakstelling, emotionele of fysieke belasting, gebrek aan mensen of middelen, gebrek aan tijd, gebrek aan autonomie ...*
- *Moeilijke omgang met zorgvragers, hun naasten ...*
- *Conflicten of moeilijkheden met collega's, diensthoofden...*
- *Gebrek aan ondersteuning om moeilijke situaties op te vangen ('zorg voor de zorgenden')*
- *Geen mogelijkheid om ethische vragen te stellen ('Zijn we echt goed bezig?')*
- *Geen mogelijkheid om 'het goede' te doen (geïntegreerde waardencultuur)*
- *Zorgcontext is geen moreel lerende omgeving (gezamenlijke reflectie & actie)*

Anselm Grün,
2007

“Niets kan geïsoleerd
worden beschouwd”

Druk op de ketel

Vaar komt dit vandaan?

Extern:

- *Bredere context: meso-niveau*

→ de **organisatiecultuur**: gebrek aan een ethische overlegcultuur, aan een duidelijk richtinggevend waardekader (het ethisch kompas), aan consistentie in keuzes en handelingen op de verschillende niveaus van de organisatie, aan een cultuur van reflectie en tegensprekelijkheid, van kwetsbaarheid ...

→ **in relatie tot de collega's & leidinggevenden**: gebrek aan voorbeeldfiguren, aan authentiek en bezielend leiderschap, aan vertrouwen en verbinding, transparantie en goede communicatie, aan ondersteuning en medemenselijkheid ...

Rik Dewulf
(2015)
Soulmade

Johan
Verstraeten (2003)
*“De kunst van
leiderschap ...”*

Denier &
Dhaene (2013)
*De Kracht van
Mensen*

Druk op de ketel

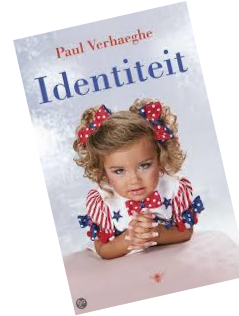
Waar komt dit vandaan?

Extern:

- **Maatschappelijke context: macro-niveau**

→ Tendensen omtrent samenleving en mensbeeld:

- **Individualisering** (verdamping van het sociale weefsel, ethiek wordt privé-materie, de NV-IK, we zijn zelf de regisseur van ons leven ...)
- **Neoliberalisme** (competitiedenken, prestatiedruk, 'bigger, faster, higher' ...)
- **Professionalisering** (efficiëntie, performantie, output-denken, 'meten is weten'...)
- **Verzakelijking** (zorg als product, kostenbeheersing, schaarsteproblematiek en schaalgrootte-denken, commercialisering in organisatie en verwachtingen...)
- **Juridisering** (zorgrelatie als contractrelatie, no fault-wetgeving, 'zich indekken')
- **Digitalisering** (mailverkeer e& sociale media, administratiedruk, telegeneeskunde, 'Echt contact is niet meer de bedoeling'...)
- **Perfectionisme en beheersingsdenken** (we willen goed zijn in alles wat we doen)

Dirk Dewachter,
Paul Verhaeghe
& Marc Desmet

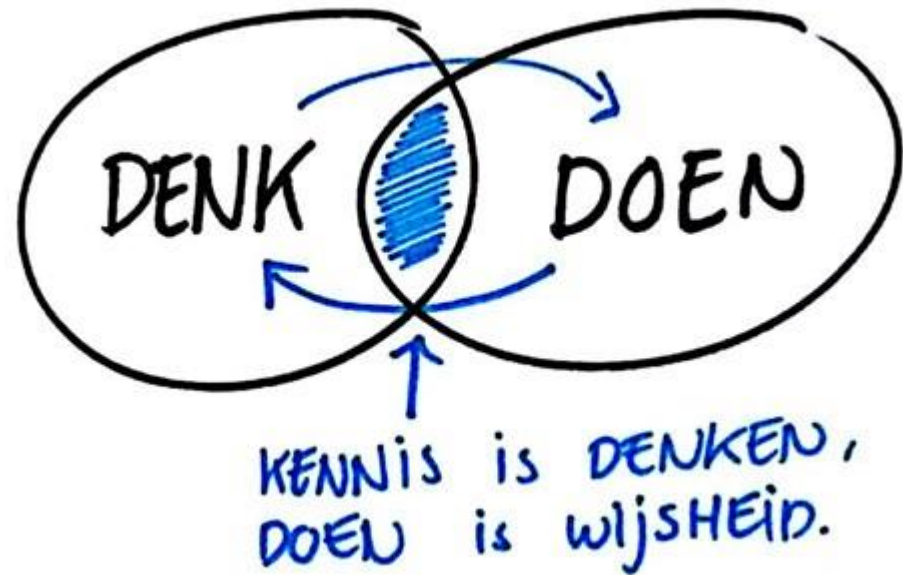
Even uitblazen...

Vragen? Bedenkingen?

Laat het gerust weten

Wat moeten we daar nu mee doen?

De ideale wereld ... Het goede leven...

- Morele zorghelden?

- Perfecte balans?

- Alles onder controle?

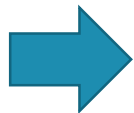
- Het uitgebalanceerde antwoord?

Wellicht niet ...

- Enkele reflecties over ...
 - Authenticiteit en integriteit
 - Bezieling en bevlogenheid
- Mogelijk risico:
 - Professionele burn-out, afstandelijke zorg, verlies van bezieling en zin in zorg, van kwaliteitsdenken en samenwerking, ethische tirannie of ethische onverschilligheid en morele burn-out, besmettelijk cynisme ...

- Remedie?

De kleine
ondeugd?

Sarte,
Heidegger &
Kierkegaard

Achilleskracht

Vanlaere &
Burggraeve (2013)
*De ethiek van
Lambik*

De vraag keert terug ...

Integriteit
met kleine 'i' ...
?

***“Hoe is skilled companionship mogelijk,
vanuit een waarachtige
zorgethische bezieling?”***

Authenticiteit
met kleine 'a' ...
?

Zorg
met kleine 'z' ... ?

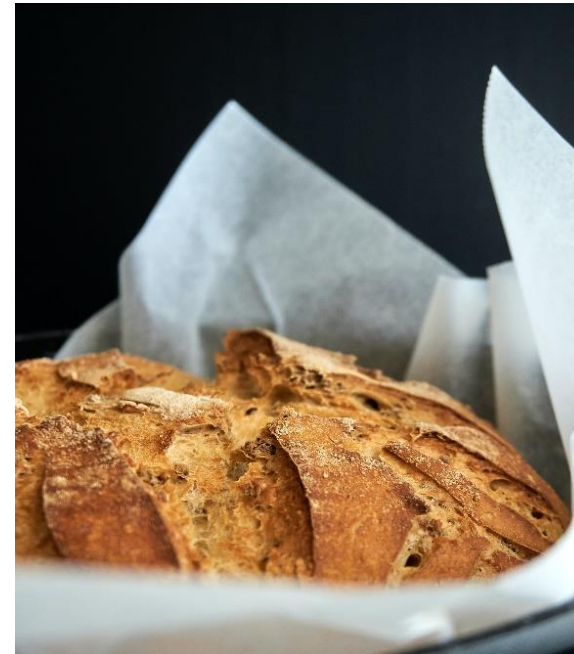
Ethiek
met kleine 'e' ... ?

Bezieling
met kleine 'b' ... ?

De vraag keert terug ...

*“Hoe zit dat dan met die kers?
En dat gist?”*

De juiste druk?

Paul van
Tongeren (2003, 2012)
Deugdethiek

Ignas
Devisch (2016)

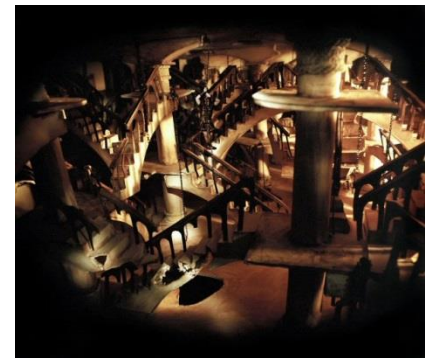
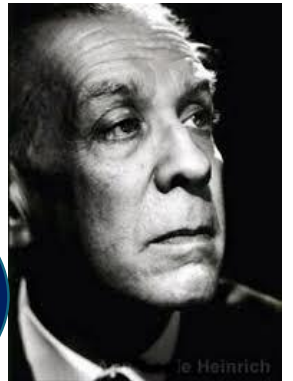
➤ *Ethiek van het juiste midden?*

Tussen rusteloosheid en onbewogenheid?

Het RESPECT
Boek (2018)
Redelijkheid & relationaliteit

Jorge Luis
Borges (1947)
The Immortal

Aanbevelingen

Mesoniveau (team & organisatie)

✓ **Creëer een cultuur van duidelijke richting, duurzaamheid en ethisch overleg**

- Bepaal het Noorden van je kompas – wat zijn de richtinggevende waarden in je team/organisatie?
- Kiezen is een kunde - Ontwerp een lerende organisatie – spreek over de ethische keuzes, ondersteun reflectie en kennisverwerving over keuzes in de zorg, over de kwaliteit van de zorg
- Ondersteun ethische reflectie en kiezen voor menselijke waardigheid

Rationaliteit & Relationaliteit

Aanbevelingen

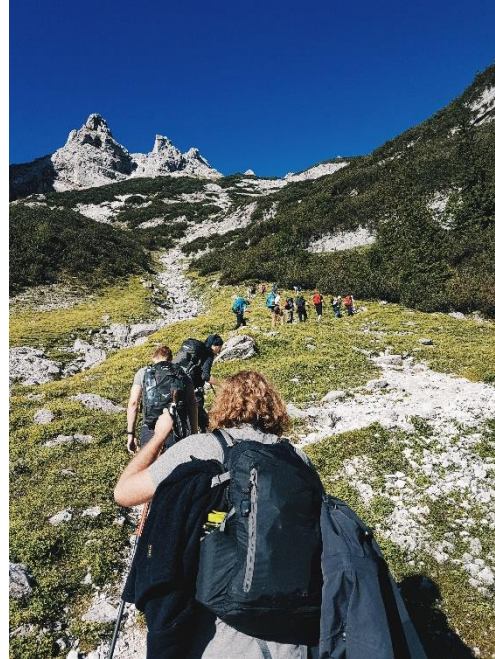
Microniveau

✓ Maak connectie met jezelf als persoon

- Wat is het Noorden van jouw kompas?
- Ga bewust om met de keuzes die je maakt. Maak van kwaliteit van zorg & menselijke waardigheid een integraal doel van je hulpverlening. Gebruik het als kompas!
- Spreek over de keuzes die je maakt. Informeer je, neem deel aan vorming en groeiprocessen. Wees actief en participatief.
- Wees constructief tegensprekelijk: Laat horen wanneer er volgens jou iets niet klopt in het licht van de menselijke waardigheid.
- Maak keuzes, doe dit doelgericht. Bemin vervolgens die keuzes, of herzie ze, wanneer dit nodig is.

Eerst samen... dan op pad

Actie

Of rust...

Tijdsverloop
Chronos ≠ Kairos

Richting

Afstemming

Zoektocht

Relatie

Spreken

Of
zwijgen...

...

Aanpassen

Blijven

...

Een woordje van Pieter...

(2018, p. 77)

"[Er zou] de perceptie kunnen ontstaan dat ik alle theorie [omtrent RESPECT] ook vloeiend in de verpleegkundige praktijk weet te brengen.

Niets is echter minder waar. Het enige wat gebleven is, is het streven dat ik voortaan redelijk met mensen wil omgaan."

"Wat ik heb geleerd is dat dit streven telkens opnieuw bewuste aandacht en 'werk' vraagt, dag in dag uit. Hierdoor heb ik vreugde gevonden in mijn werk. Vanaf de eerste stagedag bij Geert hoefde ik immers niet meer geboeid (in de zin van: met handboeien om) te gaan werken omdat ik slaafs volgde wat mij werd opgedragen."

"Integendeel, vanaf die dag keek ik geboeid naar mijn vak: Ik raakte gepassioneerd en liet mij verwonderen door mensen en intermenselijke relaties. Ik trachtte telkens opnieuw op iedere unieke situatie af te stemmen."

- "Of dit altijd even goed lukt? Ik denk het niet..."
- "Of ik het altijd probeer? Wees daar maar zeker van!"

Meeneemmetaforen...

Met de botten in de modder

*Trek uw botten aan –
ga erin staan - laat je
raken*

Blijf roeren in de soep

*Blijf aandachtig voor
wat er speelt*

Tegensprekelijkheid

*Stel veel vragen
Laat je tegenspreken*

Haast je langzaam

*Het mag traag...
Chronos & Kairos*

'Le Scrupule'

*Behoud het steentje
in de schoen*

Wabi Sabi

*Omarm de kunst
van de imperfectie*

"Gras groeit niet door eraan te trekken"

*Geef het voeding &
meststoffen & tijd*

De filosoof

*Kijk kinderlijk
verwonderd*

Omarm de kanarie én de luis !

*"Ha ja, want als die niet
meer fluit, heb je nog een
groter probleem"*

Wees mild voor elkaar

missen mag

Probeer nieuwe dingen uit

buiten je comfortzone

Lach! Veel!

*Het maakt echt alles
mooier*

Afsluitend...

Vragen? Bedenkingen?

Laat het gerust weten

Voor als je verder wil lezen...

Y. Denier,
Het pluisbloemeffect.
*Hoe ethiek in de zorg
aanstekelijk werkt.*
Lannoo, 12 januari 2021

<https://www.lannoo.be/nl/het-pluisbloemeffect>

Misschien nog even dit: "It all starts with..."

La petite bonté (Levinas)-
'The small goodness from one person
to his fellowman'

*When I have become so old
That I do not recognize anyone anymore
And I no longer know your name
Then, take my hand, just for a minute
And say hello to me
Just to let me feel that you like me.
Then maybe, I'll recognize the feeling
That I am someone, to someone*

Nursing Home St. Eligius Zeveneken
(Belgium)

